

Het blauw van de hemel weerspiegelt in de wateren van de tijd. Geschiedenis tussen toeval en vooruitgang

Dr. Ewald Mackay

Inleiding

Vele jaren geleden was ik aan het kanoën in de Ardennen. Ik peddelde over een verstillend riviertje in de totale eenzaamheid en werd overweldigd door de schoonheid en verstillend van de natuur. Ik liet mezelf uitdrijven en dobberde wat op het water. En wat nog nooit gebeurd was, maar wat ik altijd gehoopt had sinds ik als kind vogels observeerde, overkwam mij nu. Vlak voor mij zag ik een ijsvogelpaartje bij het water scharrelen. Af en toe vloog er één naar het nest in de hoge oeverwand. Het licht van de zon weerspiegelde op het natte blauw van hun veren. Minutenlang en ademloos heb ik deze *kingfishers* aanschouwd. Het beeld staat nog altijd op mijn netvlies gebrand.

Sindsdien kwam ik voortdurend en op bijzondere wijze de ijsvogel tegen en ben ik mij gaan verdiepen in zijn symboliek. De ijsvogel heeft voor mij iets heel geheimzinnigs. Vogels zijn in de symboliek altijd al symbool van de hemel of van de ziel, maar de ijsvogel met zijn hemelsblauwe tooi is in bijzondere mate een symbool van gene zijde, van 'achter den tijd', van de eeuwigheid. Tegelijk scharrelt de ijsvogel aan het water en via de joodse mystiek ontdekte ik dat de waterstroom symbool is van de tijd, van de geschiedenis. Eeuwigheid en tijd zijn voor mij in hun onderlinge spanning en betrokkenheid gesymboliseerd in de ijsvogel.¹ Het blauw van de hemel weerspiegelt in de wateren van de tijd. De aarde staat niet los van de hemel, de geschiedenis en de tijd staan niet los van God en de eeuwigheid maar er is een betrekking tussen die twee.

Het is niet vanzelfsprekend om de dingen in dergelijk symbolisch licht te zien. In de moderne wetenschap wordt de geschiedenis veelal gezien als een puur toevallig proces van menselijk handelen of als een proces van immanente vooruitgang. Een meer transcendente visie staat daarbij veelal ter discussie of wordt als achterhaald beschouwd: er moet dus iets verdedigd worden als je in dezen een alternatieve visie hebt!

Over de geschiedenis tussen toeval en vooruitgang gaat dit artikel. In ontmoeting met een aantal visies die er door de eeuwen heen geweest zijn en nog steeds zijn, zou ik mijn eigen visie willen verwoorden en verantwoorden. Ik doe dit in de vorm van een tweeluik. In het eerste luik wil ik een beeld schetsen van een aantal visies op of concepten van de geschiedenis, zoals ze er door de eeuwen heen tot heden geweest zijn, met als spits het moderne vooruitgangsgeloof en het postmoderne toevalsdenken. In het tweede luik wil ik mijn eigen – christelijke - visie verwoorden en verantwoorden ten overstaan van de genoemde bestaande visies. In de conclusie breng ik de oogst van dit alles bijeen.

1. Geschiedenisconcepten door de eeuwen heen

We openen het eerste luik van onze diptiek en we zullen daar een aantal visies op of concepten van de geschiedenis bekijken. Dit eerste luik laat ons drie taferelen zien (die elk ook weer een aantal kleinere beelden tonen). Deze drie taferelen zijn het premoderne, het moderne en het postmoderne geschiedenisconcept.

1.1. Het premoderne geschiedenisconcept (4000 v. Chr. – 1500 n. Chr.)

Ergens in de oudste tijden, waar mensen in kleine gemeenschappen samen leven, wordt – naar wij vermoeden – de werkelijkheid rondom hen op een mythische wijze ervaren. De gehele werkelijkheid is goddelijk en de mensen zijn deel van deze goddelijke, bezielde wereld. Diep op de bodem van de ziel van de mensen leven oerbeelden die deze ervaring van de werkelijkheid hebben doen stollen tot mythen en ze weer doen herleven in de rituelen.

¹ In dat licht heb ik mijn website ook genoemd 'Denkplaats de ijsvogel'. Zie aldaar via www.ewaldmackay.nl.

Vrijwel universeel in al deze mythen is de notie van de cirkelgang der dingen. Wanneer de mythische mens naar de hemel kijkt, ziet hij de zon haar eeuwige cirkelbeweging maken en spreekt hij de zon aan als de hoogste godheid. Wanneer hij de seizoenen hun beweging van zomer naar winter ziet maken, verwoordt hij deze cirkelgang van de getijden in een mythe waarin het sterven van het graan en het weer herleven ervan gestold wordt in de dood en de wedergeboorte van een geliefde godin. En binnen de kring van de gemeenschap geeft hij middels het overgangsritueel vorm aan de cirkel van alle leven – geboorte en kindschap; volwassenheid en procreatie; ouderdom en dood.

De geschiedenis is in dit licht evenzeer een cirkelgang. Alles en allen delen in het opgaan, blinken en verzinken van de tijd. In dit licht kunnen we de mythische opvatting van de werkelijkheid en van de geschiedenis, waarin van een bezielde, goddelijke cirkelgang sprake is, *transcendent cyclisch denken* noemen.

In de zesde tot vierde eeuw voor Christus breekt zich in Griekenland een andere conceptie van de werkelijkheid baan: het wijsgerige denken. Het is zeer raadselachtig dat juist in deze tijd een nieuw verstaan van de dingen gloort. Het bloeit op op de bodem van het Griekse mythische denken. Het begint bij de natuurfilosofie, waar niet meer godenverhalen de werkelijkheid weerspiegelen maar waarin min of meer abstracte principes de werkelijkheid verklaren: atomen, de vier elementen, 'zijn' en 'worden'. Binnen dit denken ontstaat dan een omvattende rationale conceptie van de werkelijkheid: met name bij Aristoteles krijgt dit zijn klassieke vorm. Binnen academies gaat men op rationale wijze de werkelijkheid onderzoeken. Hierbij geldt dat de wetenschap die het meest universele en algemene tot object heeft, de hoogste wetenschap is. Voor de Grieken is dat de wiskunde, omdat die de universele, algemene vormen onderzoekt: de volmaakte cirkel is hier het hoogste object. De geschiedenis is op deze schaal een vrij laag object. Zij betreft immers het niet-algemene, het bijzondere, het uniek feitelijke. Geschiedenis is, als het al wordt beoefend als een wetenschappelijk vak, vooral iets voor gepensioneerd generaal zoals Thucydides. De geschiedenis is aldus ontdaan van haar goddelijke, cyclische statuur en zij is een aards geheel van toevallige punten in de tijd geworden. Aldus kunnen we deze geschiedvisie een *immanent momentaan denken* noemen.

Te midden van de mythische en later ook de wijsgerige wereld vormt de joodse conceptie van de geschiedenis een vreemd en onbegrijpelijk 'tegenover'. Hoewel we moeten uitkijken met een terugprojectie van ons historische denken – dat pas vierhonderd jaar bestaat – denk ik dat je toch mag zeggen dat de notie van de geschiedenis onder Israël iets in zich draagt van een geheel eigen beeld van de werkelijkheid.

Er is één God en Hij scheidt door te spreken de werkelijkheid. Die werkelijkheid is zelf niet goddelijk of magisch van aard, ook al onthult heel de werkelijkheid de signatuur van haar Schepper. Er is aldus een zekere afstand of ruimte tussen God en wereld en die afstand scheidt als het ware een historische ruimte. De mens is niet louter deel van de kosmos maar hij staat in zekere zin tegenover haar, hij 'heerst' over haar in plaats van dat hij aan haar onderworpen is.

Ook al is het leven zelf in hoge mate een cirkelgang – planeten, seizoenen en menselijke cyclus – en hebben de feesten een cyclische gestalte – ieder jaar worden ze herhaald -, toch is er iets dat boven deze cirkelgang der dingen uitstijgt. In twee gestalten onthult zich dit 'vreemde'denken het meest pregnant: in Abraham die uit het mythische land van Ur der Chaldeeën moet wegtrekken naar het beloofde land, en in Mozes die met het volk der Hebreëën – 'zij die van de overzijde zijn' – moet wegtrekken uit het mythische Egypte naar Kanaän. Niet voor niets is het Paasfeest waarin deze exodus herdacht wordt het belangrijkste feest van Israël.

Deze gestalten van Abraham en Mozes zijn de archetypen van de reis. De Hebreër reist door de tijd, hij is op weg naar Kanaän, naar een land aan gene zijde van de Jordaan. De geschiedenis is een reis, een pelgrimage.

Deze geschiedenisnotie van Israël staat niet alleen tegenover die van de mythische idee maar ook tegenover die van de momentane Griekse conceptie van de geschiedenis. De geschiedenis blijft bij Israël immers betrokken op God en zij wordt ook niet rationeel maar zij blijft relationeel: het verbond dat God met haar sloot, is het zegel van haar geschiedenis. In dit denken ligt de messiaanse verwachting besloten. De geschiedenis heeft aldus een sterke doelgerichtheid of finaliteit.

We noemen deze joodse conceptie van de geschiedenis *transcendent lineair denken in messiaanse zin*.

Deze joodse opvatting van de geschiedenis zet zich voort in het christelijke denken. Het belangrijkste verschil met de joodse idee van de geschiedenis is dat Christus hier geldt als de messiaanse gestalte van het heil. Hij is de Alfa en Omega, het begin en het einde van de geschiedenis. Hij is tegelijk haar midden. In Hem treedt God binnen in de tijd en wordt niet alleen mens maar ook geschiedenis. De eeuwigheid treedt binnen in de tijd. In het vroege Credo – het *Apostolicum* – is dit ook letterlijk met een tijdaanduiding verwoord: ‘gekruisigd onder Pontius Pilatus’. Christus is de eerste Mens van de herschepping, waarheen de geschiedenis wordt voortgestuwd. Hij is oorsprong, doel en zin der geschiedenis.

De Kerk heeft deze gedachte altijd vastgehouden. Zij heeft haar verdiept in het denken in een cesurering van de geschiedenis in de vier rijken van Daniël of in de zeven periodes van duizend jaar van Augustinus. Zij heeft in de zevende eeuw na Christus – dus met terugwerkende kracht! - ook een christelijke tijdsrekening ingevoerd die vanaf Christus’ geboorte in *Anno Domini* 1 telt. De Kerk leeft in de christelijke *era* en zij wacht hierin op het laatste heilsfeit: de wederkomst van Christus en het einde der geschiedenis, namelijk de overgang naar het Koninkrijk Gods.

Op allerlei wijzen heeft de Kerk tijd en eeuwigheid op elkaar betrokken. Soms richtte zij zich sterk op het hemelse – zo in de kloosters -, soms vervloeiden hemel en aarde in een al te nauwe band – zo onder Constantijn de Grote of in het Byzantijnse rijk. Maar altijd bleef men de spanningsvolle relatie tussen aarde en hemel voelen.

Hiernaast leefde in sterke mate de overtuiging dat het aardse rijk ten einde zou komen. Christus zou wederkomen op de wolken des hemels en dan zou het hemelse koninkrijk Gods komen. In meerdere of mindere mate heeft de middeleeuwse behoefte aan plaatsbepaling in de tijd dit eschatologisch perspectief gekend – denk bijvoorbeeld aan de sterke eindtijdverwachting rond het jaar 1000.

We kunnen dit christelijke denken over de geschiedenis *transcendent lineair denken in eschatologische zin* noemen.²

1.2. Het moderne geschiedenisconcept (1500 – 1940)

Ergens in de late middeleeuwen wordt, naar wij vermoeden, de moderne mens geboren. Het transcendent perspectief dat in de premoderniteit – met uitzondering van bepaalde Griekse filosofen – domineerde, begint immanenter te worden. In de late middeleeuwen zet deze lijn zich vooral in bij het zogeheten scheidingsdenken, waarin natuur en genade, wetenschap en geloof uit elkaar getrokken worden en niet langer een verbinding vormen. Dit proces tekent zich af in de scherpe onderscheiding van natuur en genade bij Thomas van Aquino – hoewel het bij hem nog in één grootse conceptie bijeengehouden wordt – en vooral bij het nominalisme van William van Ockham en andere denkers. Naast dit scheidingsdenken blijft er een sterk eenheidsdenken in Duns Scotus en Bonaventura en andere denkers; uiteindelijk zal het scheidingsdenken het pleit echter gaan winnen.

Binnen het Humanisme en de Renaissance is de secularisering nog zeer subtiel en ten dele. Het is zeker niet zo dat het transcendent perspectief hier al meteen wegzinkt. Wel komt er ruimte voor andere transcendent perspectieven dan dat van de Kerk. Oude esoterische bronnen – uit de gnostiek, de kabbala en het neoplatonisme – worden hervonden en scheppen een nieuw amalgaam van kerkelijk en esoterisch christendom, zo in Giordano Bruno en Marcilio Ficino. Daarnaast komt er een nieuwe aandacht voor de wereldse vakken en de meer seculiere rationaliteit, die ook in de herlezing van oude Griekse bronnen of in de ontdekking van nieuwe Griekse bronnen een basis vindt. De tijdgeest laat zich in sterke mate lezen als een mengvorm van kerkelijke, esoterische en Griekse gestalten. Het nieuwe tijdsgevoel is niet nieuw in de zin van het latere vooruitgangdenken maar het is nieuw in de zin van een herijking op andere oude bronnen dan de bronnencanon van de Kerk.

De Reformatie is in dit geheel een bijzondere gestalte. Zij hield vast aan het transcendent lineair-eschatologische perspectief, ook waar het de geschiedenis betreft, zie bijvoorbeeld het veel gebruikte geschiedenisboek van Sleidanus, *De quattuor summis imperiis* (1555), waarin de vier rijken van Daniël de tijd structureren. De Reformatie vormde aanvankelijk ook een kritisch tegenover van de al te sterke symbiose van kerk en staat, eeuwigheid en tijd van de middeleeuwse Kerk. Al snel stond ze zelf voor hetzelfde probleem, toen in Genève en in

² Gebaseerd op onder anderen: Henri Frankfort (and others), *Before Philosophy. A study of the primitive myths, beliefs, and speculations of Egypt and Mesopotamia, out of which grew the religions and philosophies of the later world*, Chicago, 1951; W. den Boer (en anderen), *Gestalten der geschiedenis. Van Thucydides tot Toynbee*, Haarlem 1980 (1962).

de Duitse staatjes kerk en staat al te nauw met elkaar werden verbonden en toen in de Dertigjarige Oorlog de strijd tussen de verschillende christelijke rijken een inktzwart dieptepunt beleefde. De eenheid van de Kerk is met de Reformatie eens en voorgoed verbroken en mede in deze verbodking kon de moderniteit zich baan breken.

Het werkelijke en baanbrekende begin van de moderniteit – met enkele denkers als voorlopers – ligt mijns inziens bij René Descartes in de zeventiende eeuw. Tot hem vormde de Europese filosofie en wetenschap een grote traditie van gelovend denken in verwerking van het erfgoed van de oudheid. Sinds Descartes heeft zich de gedachte postgevat dat het denken en de wetenschap als het ware opnieuw moeten beginnen hun huiswerk te doen. Van nul vandaan moet het huis van de wetenschap opgebouwd worden. Hier ligt een immense breuk met de traditie – iets dat in de tijd zelf haarscherp is aanvoeld en bestreden door Voetius in de 'Utrechtse strijd'. Descartes brak het oude huis van de wetenschap en de zekerheden steen voor steen af en hield na afloop slechts één zekerheid over, die van zijn zelfbewustzijn: ik weet dat ik denk en daarom weet ik ook dat ik besta, kortweg gezegd: 'ik denk, ik besta'. Het 'ik' en het 'denken' vormen hier aldus de basis van de zekerheid. 'God' en het 'geloof' worden hier ingewisseld voor het ik en zijn rationaliteit. Hegel heeft Descartes om deze reden 'de vader van de moderne filosofie' genoemd – wat een ironie dat we hier toch weer een vaderfiguur krijgen: de vader van de vaderloosheid, de *traditeur* van de traditieloosheid! Uiteindelijk durfde Descartes de consequenties van zijn denken niet geheel aan en smokkelde hij via de achterdeur toch God naar binnen als Degene die de waarheid en de zekerheid van onze kennis garandeert. Maar andere denkers na hem hebben de consequenties wel getrokken – zo David Hume – en hebben het denken volledig gegrond in de wankel menselijke kenbron; sommigen gingen zover dat ze in een volledig solipsisme zijn geëindigd: alleen ikzelf ken de wereld, de wereld is in zekere zin gevangen in mijn kennen en is er wel iets buiten mijn kennen?

Er ontstaat binnen dit cartesiaanse filosofische kader een bakermat voor de notie van 'het nieuwe' en daarmee van 'de vooruitgang'. Niet langer geldt dat iets meer waar of gezaghebbender is naarmate het ouder is of oudere bronnen heeft. Het oude is bijna omdat het oud is verdacht en het nieuwe is beter omdat het nieuw is. Hier zet de zeventiende eeuw een fundamentele stap verder dan de vijftiende- en zestiende-eeuwse humanisten en renaissancisten deden, die zich nog wel op het oude richtten, zij het anders dan de Kerk. Er ontstaat een scherpe tegenstelling tussen 'oud' en 'nieuw' en deze woorden worden veelvuldig gebruikt om de nieuwe tijdgeest te markeren (het gebruik of de inventie van bepaalde woorden vormt zelf weer een spiegel van de tijd!). Een beroemd boek dat hier als voorbeeld kan dienen is *Digression sur les anciens et les modernes* van Bernard de Fontenelle (1683). Hij stelt in zijn boek onomwonden dat de modernen verder kunnen zien dan de ouden. Zelfs de diepvrome Pascal is in zijn *Nouvelles expériences touchant le vide* (1647) niet ontsnapt aan de tijdgeest, als hij zegt dat er sprake is van vooruitgang van natuurwetenschappelijke kennis!

De achttiende eeuw vormde van het ontluikende vooruitgangdenken de harde kern. Met name in de Franse Verlichting in de kring van de encyclopedisten Denis Diderot, Jean d'Alembert en de Markies de Condorcet dook de gedachte van de vooruitgang sterk op, zo letterlijk in De Condorcets boek *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (1793). Een zeer sterke notie van vooruitgang van de menselijke geest vatte hier post. Vooruitgang betekent groei in de zelfstandige, kritische en onafhankelijke vermogens van de menselijke rede. Een sterke notie van volmaaktheid dan wel vervolmaakbaarheid – *perfectibilitas* – klinkt bij het woord vooruitgang steeds op de achtergrond mee: de menselijke geest kan haar eigen volmaaktheid scheppen. Ik denk dat het evident is dat hier zowel in het woord volmaaktheid als in het begrip vooruitgang sprake is van een secularisering van het lineaire perspectief.

Ik zou dit moderne denken daarom willen betitelen als *immanent lineair denken in progressieve zin*.

In de late achttiende en in de negentiende eeuw vond dit vooruitgangdenken een nieuwe bedding. Waar het in de achttiende eeuw vooral om een groeiproces naar rationaliteit ging, ging het in de negentiende eeuw vooral om het historisch proces als zodanig, waarbinnen zich dan deze rationaliteit baan breekt. Deze meandering van het vooruitgangdenken naar de geschiedenis heeft alles te maken met de historische revolutie – de opbloei van de geschiedwetenschap en daarmee van een historische manier van kijken - die zich deels gelijktijdig met maar deels ook na de natuurwetenschappelijke revolutie voltrok. De historische dimensie wordt enorm belangrijk. Alle dingen hebben sinds deze revolutie hun

historische perspectief en de geschiedenis onthult ons dat de gehele werkelijkheid te verstaan is als een historisch proces. De tijdsdimensie wordt als het ware het perspectief waaronder alles gevat wordt. De vooruitgangsgedachte wordt verbonden met deze notie van historiciteit.

Bij Lessing manifesteerde deze historische vooruitgangsidee zich in het ideaal van geschiedenis als een opvoedingsproces van de mensheid.

Bij Hegel ging het om de ontvouwing van de Geest of Rede door de tijd heen, middels een proces van strijd - these versus antithese – naar een hogere eenheid - synthese.

Waar het bij Hegel nog om een sterk geestelijke vooruitgangsidee ging, materialiseerde deze vooruitgangsidee zich in het denken van Marx in de richting van een strijd om het naakte bestaan en om een vooruitgang in maatschappelijke en politieke zin.

Hier is aldus sprake van een *immanent lineair denken in historisch-progressieve zin*.³

1.3. Het postmoderne geschiedenisconcept (1940 – heden)

Tot aan de Eerste Wereldoorlog zette het vooruitgangdenken zich aanvankelijk voort. In het logisch positivisme vond het een herhaling van het oude achttiende-eeuwse ideaal van vooruitgang in rationaliteit en tevens verbreed naar empirie: het optimisme van wetenschappelijke zin heerste er tot aan het begin van de Eerste Wereldoorlog een optimisme. Overigens was er in de late negentiende en vroege twintigste eeuw ook een tegenbeweging waarin juist een vlucht uit het modernisme en vooruitgangdenken werd gezocht. Er heerste een sterk gevoel van *fin de siècle* en dat uitte zich vooral in de symbolistische kunst en literatuur. Hier ging het om de innerlijke wereld van de ziel en niet om een uiterlijke, historische vooruitgang. Opmerkelijk in dit verband is de symbolistische schrijver Maurice Maeterlinck, die een boek getiteld *De blauwe vogel* schreef, - deze blauwe vogel doet denken aan de ijsvogel, maar dan in specifiek symbolistische zin. In dit boek gaan Mytyl en Tytyl op zoek naar de blauwe vogel en reizen heel de wereld door maar vinden de blauwe vogel na hun reis – die aldus wel voorwaarde tot het vinden was – thuis: de ziel komt via de omweg van de reis aan bij zichzelf.

In meer geschiedkundige zin manifesteerde dit pessimisme zich bij iemand als Oswald Spengler. In zijn *Untergang des Abendlandes* (1917) zag hij de Europese cultuur ten onder gaan – overigens is zijn perspectief opmerkelijk genoeg dat van het oude mythische cyclisme, maar nu in een modern jasje gestoken: er is niets nieuws onder de zon!

De tijd van de wereldoorlogen was het totale failliet van het vooruitgangdenken. De Europese cultuur werd hier genadeloos met zichzelf geconfronteerd. Hoe kan een cultuur die zozeer geloofde in haar eigen gerealiseerde hoge rationaliteit tot een dergelijke duistere diepte in staat zijn? Heeft zij aldus niet geweigerd haar eigen schaduw onder ogen te zien? Hoe kan een cultuur van 'dichters en denkers' verworden tot een cultuur van 'beulen en slachters'?

In de film *Schindler's List* zie je hoe een Duitse S.S.'er in het getto van Krakau een joodse jongeman die zich in een piano had verstopt doorzoeft met kogels en vervolgens achter diezelfde piano gaat zitten en daar het *Italiaans concert* van Johann Sebastian Bach speelt: hier zie je in één flits deze absurde tegenstelling van hoge beschaving en diepe barbarij. Na de oorlogen bevond de Europese cultuur zich in een totale verlegenheid en ontredde. In deze ontredde bloeide het postmodernisme op, waarin afscheid werd genomen van de vooruitgangsgedachte en waarin elke absolute waarheidsclaim werd losgelaten. Hiervoor in de plaats kwam de gedachte dat je als enkeling slechts je eigen waarheid kunt zoeken en je eigen geschiedenis vorm en betekenis kunt geven. Er is slechts een fragmentarische betekenis en zin in de geschiedenis. Iemand als de filosofe Agnes Heller heeft dit prachtig verwoord in haar beeld van de geschiedenis als een puzzel waarvan de stukjes niet passen maar alleen maar toevallige fragmenten zijn die op zichzelf staan: alles is fragment. Desondanks bleven er mensen die geloofden in vooruitgang: communisten, pragmatisten en vele modernistische wetenschappers.

Maar de boventoon lijkt tot vandaag te worden gevoerd door het postmoderne idee van een in zichzelf zinloze geschiedenis die niet vooruit of achteruit gaat. Soms neemt deze gedachte

³ Gebaseerd op onder anderen Charles Frankel, 'The Idea of progress', in: Paul Edwards (Ed.), *The Encyclopedia of Philosophy*, New York / London, 1967, V, 483 – 487; Paul Hazard, *De crisis in het Europese denken. Europa op de drempel van de Verlichting 1680-1715*, Amsterdam, 1990 (1935).

weer cyclische vormen aan: 'Possibly, there is no more sense in history but the changing of the seasons', zoals iemand eens gezegd heeft. Dit postmodernistische geschiedenisconcept zou je *fragmentarisch momentaan denken* kunnen noemen.⁴

Wanneer je nu in de spiegel van al deze premoderne, moderne en postmoderne gedachten over de geschiedenis kijkt, hoe zou je dan zelf, vanuit een christelijk perspectief, in de eenentwintigste eeuw je eigen visie moeten verwoorden en verantwoorden? In het tweede luik zullen we bij deze vraag stilstaan en ik wil hem vanuit mijzelf proberen te beantwoorden.

2. Naar een hedendaags christelijk geschiedenisconcept

Het klassieke joods-christelijke lineaire denken over de geschiedenis, waarin God niet samenvalt met de werkelijkheid, maar waarin Hij als Schepper handelend aanwezig is in de geschapen werkelijkheid, is sinds de moderniteit in de verdediging gedrongen. Voordat we ons de vraag stellen of er in de geschiedenis sprake is van vooruitgang, moeten we eerst het goed recht van een christelijke geschiedvisie verdedigen. In moderne en postmoderne zin moeten we hier 'de Griek een Griek zijn' en het gesprek op het forum van de wetenschap niet uit de weg gaan. De christelijke traditie is in dit opzicht vaak te zeer gesloten en binnenwaarts gericht.

2.1. Een kleine apologie

Ik heb me in het verleden intensief met de verdediging van het goed recht van het christelijk geloof binnen de wetenschap bezig gehouden.⁵ In kort bestek zal ik de kern daarvan nu schetsen.

Naar mijn overtuiging is het binnen de wetenschap legitiem om te denken vanuit God. Ten diepste gaat God alle verstand te boven maar tegelijk ben ik van mening dat het geloof zijn eigen redelijkheid heeft. Voor velen is 'geloven' iets vaags en onzeker, terwijl 'weten' iets zekers en sterks is. Ik betwist beide aannames.

Geloven heeft zeer zeker iets van weten. Wie gelooft weet zeker dat God bestaat of dat God Vader is. Het geloof is een 'vaste grond'. Door alle eeuwen heen zijn er velen geweest die zeer reële Godservaringen hebben gehad. Deze ervaringen afdoen als projecties of illusies lijkt mij wetenschappelijk gezien zeer riskant: alsof al deze mensen psychisch gestoord zouden zijn! Wie Floris Bakels in *Nacht und Nebel* hoort spreken over God kan niet menen dat deze nuchtere, kritische man zichzelf in slaap sust.

Weten is daarentegen helemaal niet zo zeker als men suggereert. We hebben hier de filosofie aan onze zijde. Sinds Descartes is het grote project van de moderniteit nu juist precies de vraag naar de menselijke kennis geweest. Vele filosofen hebben laten zien dat, wanneer je een externe kenbron loslaat – God – je overgeleverd bent aan je eigen kenbron. Wie garandeert dat deze zeker is en dat deze identiek is aan die van de andere kennende subjecten? Vele wetenschappers nemen deze ontdekking helemaal niet serieus en zijn positivisten van het harde feit en de dwingende natuurwet. Wanneer zij de ontdekkingen van de filosofie serieus zouden nemen, zouden ze de notie van onzekerheid moeten verdisconteren in hun wetenschapsbedrijf.

Bovendien rust elke wetenschap uiteindelijk op aannames die in zichzelf rusten en niet verder kunnen verwijzen naar een diepere grond. De gedachte dat alles uit toeval is ontstaan, is zo'n aanname die in zichzelf rust en die strikt genomen onbewijsbaar is. Waarom zou dan de alternatieve aanname dat er een Schepper of een Ontwerper is niet legitiem zijn? Beide aannames zijn strikt wetenschapsfilosofisch genomen even sterk. Dat biedt ruimte voor een christelijke, alleen heeft deze de mode niet mee en wordt ze daarom geridiculiseerd of simpelweg stilgezwegen.

Elke wetenschapper hanteert een criterium over wat volgens hem vatbaar is voor wetenschappelijke uitspraken: hij zegt bijvoorbeeld dat je over een boom iets wetenschappelijks kan zeggen omdat hij empirisch waarneembaar is. Waarneembaarheid is

⁴ Gebaseerd op onder anderen Bob Goudzwaard, *Kapitalisme en vooruitgang*, Assen, 1978; Agnes Heller, *A Philosophy of History in Fragments*, Oxford UK / Cambridge USA, 1993; Jacob Klapwijk, *Oriëntatie in de nieuwe filosofie*, Assen / Maastricht, 1987; Leszek Kolakowski, *Horror metaphysicus*, Kampen, 1989 (1988).

⁵ Voor een uitvoerige fundering van mijn visie in dezen verwijs ik naar mijn dissertatie: Ewald Mackay, *Geschiedenis bij de Bron. Een onderzoek naar de verhouding van christelijk geloof en historische werkelijkheid in geschiedwetenschap, wijsbegeerte en theologie*, Sliedrecht, 1997.

dan zijn criterium, maar dit criterium zelf is niet waarneembaar, het is een uitspraak van een hogere of meta-orde. En waarom zou deze uitspraak waar zijn? Men beroept zich dan slechts op het argument dat het 'een waarheid als een koe' is, maar is het dat? De koe kun je waarnemen maar de gesuggereerde waarheid niet! Interessant is hier de vraag of, bijvoorbeeld, de geschiedwetenschap dan wel een wetenschap is. Zij kan immers per definitie het verleden niet waarnemen. Men zoekt dan uitvluchten in een argument als 'ja maar, de bronnen zijn waarneembaar', maar ik zou dan willen tegenwerpen dat een bron niet het verleden zelf is, dat het niet vanzelfsprekend is dat zij echt is, dat ik haar moet gaan interpreteren, et cetera.

Dit alles brengt mij bij de overtuiging dat elke wetenschap vertrekt vanuit een aantal aannames en vanuit die aannames zo goed mogelijk de werkelijkheid interpreteert.

Wat de geschiedwetenschap betreft is dan de aanname dat geschiedenis mensenwerk is niet sterker of evidentier dan de aanname dat geschiedenis het veld is van Gods handelen en menselijk handelen. Ik opteer daarom voor de aanname dat God op de historische werkelijkheid betrokken is en daarbinnen handelend aanwezig is. Deze aanname is wetenschappelijk gezien een axioma en persoonlijk gezien rust zij in het geloof dat God bestaat en dat Hij mij aanraakt.

Wie de geschiedenis van de geschiedwetenschap bekijkt, kan zien dat elke tijd zijn eigen geschiedbeeld scheidt. Neem de Luther-interpretatie als voorbeeld. Het maakt alle verschil of Luther wordt beschreven door een lutherse, een calvinistische, een marxistische, een joodse of een modern-liberale historicus. Elke tijd en elke traditie heeft zijn eigen Luther-interpretatie. De grote ontdekking van de historische revolutie is nu juist dat de historicus niet een tijdloos wezen is die vanaf een wolk objectief het verleden ziet en beschrijft, maar dat hij zelf deel is van de tijdsstroom en dat hij vanuit zichzelf het verleden interpreteert. Johan Huizinga's adagium is in dezen zeer waar: 'Geschiedenis is de geestelijke vorm waarin een tijd zich rekenschap van haar verleden geeft'.⁶

Als dit waar is dan biedt dit ook ruimte voor een christelijke interpretatie. Uiteraard blijft er altijd debat over de interpretaties en over zo naakt mogelijke feiten: ik ga niet beweren dat Karel de Grote in 1600 de Slag bij Nieuwpoort won. Maar binnen dit debat waarin de historici met elkaar de kwaliteit van hun vak bewaken, mogen meerdere beelden of interpretaties of narratio's naast elkaar bestaan. Ik moet als christen dat ook erkennen jegens andere historici. Mijn eigen interpretatie heeft een bescheiden status en is niet de ultieme waarheid, ook al heb ik de geloofsovertuiging dat God achter de dingen en in de geschiedenis is. Voor mij is heel wezenlijk wat in I Korinthe 13 staat. In God is alles zeker maar wij kennen ten dele. Wij blikken in een spiegel in een duistere rede.

Dit beeld van de spiegel vormt de basis voor mijn verstaan van de geschiedenis. In de spiegel van het verleden blikken wij vanuit het heden. Elke geschiedinterpretatie is een spiegelbeeld van het verleden vanuit een bepaalde hoek.⁷

Niet alleen in de wetenschap maar ook in het onderwijs moet elke historicus daarom zijn eigen horizon inbrengen. Dit maakt het voor de leerlingen of studenten boeiend en relevant. Niets is dodelijker voor hen dan een distante, quasi-objectieve geschiedenisles. Overigens bedoel ik hiermee zeker niet dat alles maar kan en dat je een leerling mag manipuleren. Je moet eerlijk zijn en juist laten zien dat ook jij een visie hebt en hem dan uitnodigen om zijn eigen beeld te scheppen.⁸

De kern van mijn visie is aldus dat het legitiem en gewenst is om in onderwijs en wetenschap te denken vanuit God en je geloofs-verstaanshorizon over de geschiedenis. De wateren van de tijd of van de geschiedenis weerspiegelen in dat licht iets van het blauw van de hemel en ze zijn niet alleen maar toevallig ongestuurd dan wel progressief-immanent gestuurd.

⁶ Johan Huizinga, 'Over een definitie van het begrip geschiedenis', in: *Verzamelde Werken VII*, Haarlem, 1950, 103.

⁷ Zie hiervoor (naast mijn dissertatie) Ewald Mackay, *Gedenksteden in de Jordaan. Opstellen over geschiedenis, traditie en cultuur*, Heerenveen, 2000.

⁸ Zie voor een verdediging van mijn visie op het belang van cultuurgeschiedenis voor de persoonlijke vorming van studenten en leerlingen: Ewald Mackay, *Meesterschap in spiegelbeeld. Beschouwingen over persoonlijke vorming in het cultuuronderwijs*, Gouda, 2007. Zie voor het handboek dat wij als collega's van Hogeschool Driestar-educatief gebruiken ten behoeve van ons onderwijs in de persoonlijke vorming: Ewald Mackay (red.), *In de spiegel van de tijd. Handboek bij de leerlijn persoonlijke vorming*, Gouda, 2010.

Ik ben zelf momenteel bezig om deze gedachten uit te werken naar de praktijk van de geschiedschrijving. Dat is niet eenvoudig maar wel het proberen waard. Ik geloof dat je soms Gods hand mag noemen in alle voorzichtigheid, dat je ook het kwaad mag noemen – zo in de Tweede Wereldoorlog – en dat in de geschiedenis niet alleen zogeheten logische wetten gelden - *a* veroorzaakt *b* – maar ook de wet van de synchronie: op wonderlijke wijze lopen dingen samen en veroorzaken ze grote wendingen in de tijd. Als het goed is, komt daarnaast als vanzelf je eigen kleur en horizon in je geschiedschrijving binnen. Het is mijn wijze van rekenschap geven van het verleden. Dat is slechts een poging en er moet ruimte zijn - binnen en buiten de christelijke wereld – voor andere visies en vooral voor een werkelijk gesprek daarover.

Na deze kleine apologie kunnen we dan nu de vraag stellen naar de aard van het historisch proces: is de geschiedenis een proces van vooruitgang?

2.2. Kent de geschiedenis vooruitgang?

Wanneer we naar de grote stroom van de tijd kijken dan geldt voor mij dat God haar Bron is en dat zij naar God toevloeit. God neemt haar niet alleen waar maar is op elk tijdstip en ruimtepunt betrokken: het blauw van de hemel weerspiegelt in de wateren van de tijd.

Deze geschapen werkelijkheid was bedoeld goed te zijn en God te weerspiegelen. Stel dat zij dat was gebleven, hoe zou het dan zijn gegaan? We weten dat niet, maar ik vermoed dat het een proces zou zijn geweest van groei en bloei en leven in een steeds verdergaande verdieping van onze kennis van God en van elkaar en van een bloeiende tuin der liefde, waarin Gods schone schepping in vrede en rust zou worden bewerkt en bebouwd door de mensen. Moeten we dit vooruitgang noemen? Ik heb eigenlijk moeite met het woord vooruitgang. Ik geloof dat in een zeer goede schepping niet een eeuwige statische toestand zou zijn geweest maar dynamiek, beweging, maar dat wil ik eigenlijk geen vooruitgang noemen maar beweging: ik blijf bij mijn beeld van het water; het ene stuk water is niet beter dan het andere. God bemint elke rimpeling van het water evenveel, ook al stuwt de stroom wellicht ergens heen. De reis is zelf deel van het doel.

Wellicht zou het in de wereld zonder val altijd zo zijn verdergegaan, maar wellicht dat God uiteindelijk Zijn schepping zou hebben heen gestuwd naar nog een andere orde, met andere 'wetten': wellicht niet meer organisch maar in een meer geestelijke fysionomie? Het zijn maar bespiegelingen, maar ik kan het ook niet laten om ze te hebben en hier op te schrijven.

Maar het is niet zo gegaan en het kwaad is in de schepping gekomen: eerst vanuit de val van een aantal engelen en daarna vanuit de val van de mens. Hiermee is een proces van degeneratie of achteruitgang begonnen en dat proces gaat nog altijd voort: het kwaad infecteert kwalitatief en kwantitatief de schepping. Het sleurt alles mee. Zelfs het paradijs – dat zeer goed was – werd van buitenaf reeds bedreigd en geïnfecteerd door het kwaad van de gevallen engelen: daarom kon er ook een slang zijn die 'listiger was dan al het gedierte des velds' (Gen. 3:1).

Wat seculiere denkers als evolutie beschouwen, zie ik daarom als devolutie: de dieren waren oorspronkelijk planteneters maar werden steeds agressiever en uiteindelijk vreten ze elkaar op. In hoge mate deel ik de visie van C.S. Lewis op dit proces van degeneratie (inclusief zijn notie dat het eten van planten en het bestaan van een organische ordening waarbij een lagere organische orde leeft en sterft, op zichzelf geen kwaad is te noemen).⁹

Ik geloof aldus niet in vooruitgang maar in achteruitgang. In dit opzicht ben ik het met W. Aalders eens die zegt dat geschiedenis 'ontschepping' is.¹⁰ Hiermee is echter niet alles gezegd. Naast het kwaad is er een zeer sterke inwerking van het goede in de schepping. God laat Zijn schepping niet los maar begint vanaf het eerste kwaad met de herschepping. In mensen kan het goede daardoor en daarom op prachtige wijze wonen en veel goeds kan er in deze weg tot stand worden gebracht: al wat goed, schoon en waar is zie ik in dit licht als Gods liefdevolle herscheppingswerk. In dit opzicht staan er in het boek *Christus de zin der*

⁹ Zie C.S. Lewis, *Het probleem van het lijden*, Kampen, 2001 (1947).

¹⁰ W. Aalders, *Schepping of geschiedenis. Over de tegenstelling tussen de christelijke hoop en het moderne vooruitgangsgeloof*, Den Haag, z.j.

geschiedenis van Berkhof prachtige dingen.¹¹ (In heel de twintigste-eeuwse theologie heeft, overigens, in hevige mate dit debat over heil, geschiedenis en vooruitgang gewoed.)¹²

Het stuwt in de geschiedenis heen naar Christus, Die het Woord is door Wie alle dingen geschapen zijn door God de Vader. Hij is de Alfa en de Omega, het begin en het einde. Maar Hij is ook het midden. Hij is letterlijk ingegaan in de tijd en mens en geschiedenis geworden. Hij waadt door de stroom van de tijd tot de bodemloze diepten van het kwaad. De middeleeuwse gestalte van Christoforus is me in dit licht lief, maar dan in iets gewijzigde zin. Christus is *mittendurch* gegaan en draagt ons door de wateren van de tijd heen, tot zinkens toe, maar Hij komt aan de overzijde. Het dieptepunt is hier het hoogtepunt en de diepste achteruitgang de hoogste vooruitgang. Dit alles is geschied op de Paasmorgen. Hij is waarlijk opgestaan!

In dit spoor trekt Hij een weg van licht door de wereld: de Kerk. In dit spoor is Hij ook in de wereld handelend aanwezig. Is er dan vooruitgang? In alles waar het goede woont en waar dit licht schijnt: jawel! Is er dan achteruitgang? In alles waarin het kwade woekert en doorkankert: jawel! In de geschiedschrijving mogen we ook in dit licht woorden geven aan het historische gebeuren en het interpreteren vanuit deze horizon. Licht en donker zijn beide in de geschiedenis. Uiteindelijk heeft het licht het gewonnen maar tegelijk is dit op een verborgen wijze aanwezig en zichtbaar voor wie ogen heeft om het te zien.

Maar er is volgens mij niet zoiets als lineaire vooruitgang in de seculiere zin van het woord. Deze notie van vooruitgang is in feite heel wreed. Wat een pech als je in het evolutieproces dan vroeg in de reis tot aanzijn kwam of wanneer je in de heilsweg van Marx dan in het slavenstadium geboren werd. Wat troost het je te weten dat het later goed komt: jij merkt daar niets van.

Wie zou nog durven beweren dat er vooruitgang is na alles wat er in de Tweede Wereldoorlog is gebeurd? Dit is voor mij een zeer diepe duisternis in de tijd. En dan zitten we in de twintigste eeuw en zijn we – zo zegt men – al vijf en een half miljard jaar op weg. Wanneer zou het dan goed komen en wat maakt dat dan eigenlijk nog uit? Wanneer ik niet zou zijn aangeraakt door God, dan zou ik werkelijk nooit een vooruitgangsdinker zijn geworden, maar veel en veel meer sympathie hebben voor postmodernisten die in mijn ogen eerlijk onder ogen zien dat er slechts een koude, kille en troosteloze wereld is waarin we ons eigen licht zo goed mogelijk moeten laten schijnen.

Aangezien de vooruitgangsgedachte een moderne uitvinding is (alle voorgaande tijden hebben altijd in een oorspronkelijk gouden tijdperk geloofd waarna het verval intrad) is de moderne tijd een momentane vorm van achteruitgang te noemen!

Tegenover deze wrede vooruitgangsidee stelt de historicus Leopold Ranke: 'Jede Epoche unmittelbar zu Gott'. God is even dicht bij elke tijd en elke plaats. Hij gaat met ieder volk en in iedere tijd Zijn weg. Persoonlijk geloof ik ook in dan wel hoop ik met de vroege Kerk op redding voor de heidenen – een Plato, een Socrates - die hebben getast en gezocht naar het licht Gods. God is daar niet afwezig geweest! Er staan in dit licht ook merkwaardige dingen in de Schrift en de traditie: Christus die aan de doden het Evangelie predikt!

Is er dan geen enkele vooruitgang? Ik geloof hooguit dat er in bepaalde opzichten soms sprake is van relatieve verbeteringen. De medische wetenschap, de architectuur en bouwkunde, de logistiek, de communicatie en niet te vergeten het levenspeil van de gewone man – dat tot in de vroege twintigste eeuw vaak nog zeer armoedig was - zijn inderdaad verbeterd in de – voornamelijk westerse - wereld. Maar tegelijk is er ook veel kwaad voor in de plaats gekomen: atoombommen, technocratie, hardheid, verlies van 'naberschap', vliegtuigongelukken, abjecte beelden op internet en televisie, asfaltcultuur die verlies van natuurbesef en van besef van het heilige met zich mee brengt, de waan van het veranderen om te veranderen en vele andere zaken.

Samenvattend: vooruitgang noch achteruitgang, maar licht en donker zijn beide in gevecht zolang de tijd duurt, en het licht heeft in principe gewonnen en is bezig ook feitelijk heen te bewegen naar de overwinning op en verzwelging van het duister.

¹¹ H. Berkhof, *Christus de zin der geschiedenis*, Nijkerk, 1958.

¹² Zie hiervoor Ewald Mackay, *Geschiedenis bij de Bron*, het derde deel.

Conclusie

We hebben in het licht van de hemel die weerspiegelt in de wateren van de tijd gekeken naar een aantal visies op de geschiedenis zoals die er door de eeuwen heen zijn geweest. We hebben het premoderne denken over de geschiedenis - het mythische cyclisme, het Griekse momentane denken en het joods-christelijke lineaire denken - gepeild. We hebben gezien hoe in de moderniteit de geseclariseerde vorm van het joods-christelijke lineaire denken is gaan voortleven in het immanente vooruitgangdenken van de Verlichting en in het historisch materialisme. Voorts hebben we het postmoderne denken bekeken, waarin de geschiedenis – in belangrijke mate ten gevolge van de Tweede Wereldoorlog - ontdaan is van elke notie van vooruitgang en waarin de mens zoekt naar een beperkte en fragmentarische momentane zingeving van de eigen geschiedenis.

In de spiegel van al deze visies hebben we gezocht naar een hedendaagse christelijke vorm van denken over de geschiedenis, waarin de geschiedenis als de stroom van de tijd in verbinding staat met de hemelse, bovenhistorische werkelijkheid Gods. In en door de verbinding van deze en gene zijde van de tijd is de geschiedenis niet toevallig maar gestuurd; zij heeft een oorsprong, doel en zin. Dit maakt de geschiedenis ook zinvol en belangrijk. De geschiedenis is niet deel van de donkere materie maar een in God zinvol geheel van gebeurtenissen. Haar beweging is niet die van de vooruitgang maar van de gestage gang door de wateren van de tijd naar de overzijde. Dit maakt dat de geschiedenis haar zin en betekenis ten diepste ontleent aan God en aan Zijn uiteindelijke doel met haar. De geschiedenis ligt niet in zichzelf besloten maar de transcendentie geeft de immanentie haar zin en betekenis. In elke tijd is daarbij zowel veel goeds als veel kwaads te vinden. Het midden van de geschiedenis – Christus - is haar beslissende, vigerende punt. Daar gaat de aarde bijna ten onder als niet Christus in de wateren in gaat en er ook in ten onder gaat maar uiteindelijk ook weer boven komt en naar de overzijde gaat.

Dit geheim van de geschiedenis kunnen wij ten diepste niet in al zijn betekenissen doorgronden, maar we mogen er wel naar zoeken het te verstaan. Het is ons mensen gegeven om naar betekenis te zoeken. Niet alleen in het persoonlijke vlak maar ook in meer publieke zin – binnen onderwijs en wetenschap – is het gerechtvaardigd om in bescheidenheid te spreken over de geschiedenis *sub specie aeternitatis*, 'onder het gezichtspunt van de eeuwigheid'. Vanuit de wetenschapsfilosofie is een dergelijk standpunt goed te verdedigen en hard te maken, ook al is er vanwege de dominante huidige mode van het scheidingsdenken vrijwel geen plaats voor een dergelijke opvatting. We laten ons daar niet door ontmoedigen maar gaan vrolijk verder met het zoeken naar betekenis aan de oever van de rivier, met boven ons het blauw van de hemel. In ons zoeken naar betekenis is het in ieder geval niet de notie van vooruitgang die dan leidend wordt. Het is veelmeer het opmerken van Gods betrokkenheid op de geschiedenis waardoor het licht in elke tijd binnentreedt in de geschiedenis en mensen ook verlicht tot het kennen van God en het handelen volgens het gebod der naastenliefde. De tijdsstroom is hierdoor niet aan zichzelf overgelaten. Zij is ongestuurd toeval noch immanente vooruitgang. Zij is spiegel van veel duisternis maar ook spiegel van de blauwe hemel en van Gods licht in de wateren van de tijd.

Dat brengt ons ten slotte bij het punt waar we begonnen: de ijsvogel aan het water, symbool van tijd en eeuwigheid. Het blauw weerspiegelt de hemel en volgens middeleeuwse symboliek ook Christus.

We besluiten in dit licht met een gedicht van Ida Gerhardt, waarin deze ijsvogel bij het water op geheimzinnige wijze voorkomt. Het is het gedicht 'Alcyonisch', dat is Grieks voor 'Van de ijsvogel'.

In dit gedicht zien we de wateren van de tijd. De ik-persoon staat aan deze zijde ervan. Hij wil naar de overkant, naar gene zijde toe. Er is een veerman en de ik-persoon vraagt aan hem of hij mag overvaren – zinspelend op een oud kinderliedje: Schipper, mag ik overvaren? De ik-persoon bezit echter geen geld meer. Hem is alles afgenomen door die hem liefhad, vrouw Naamloos. Maar hij stelt een vraag: 'Zing mij dan het lied, vrouw Naamloos, van de ijsvogel bij de tweestroom'. En zij zingt het lied van de ijsvogel.

Het is een geheimzinnig gedicht dat voor meerdere uitleg vatbaar is. Ik denk, naar de symboliek van het koningsblauw, dat de ijsvogel Christus als Bruidegom symboliseert en de Vrouw de Kerk als Bruid. We lezen hier taal die aan het Hooglied doet denken.

Door de wateren van de tijd en uiteindelijk door de wateren van de dood heen mag de ik-persoon naderen tot Christus. De ik-persoon is een individu maar tegelijk is hij ook de personificatie van alle mensen die ooit geleefd hebben, leven en nog zullen leven: van de

geschiedenis zelf. Christus draagt die door de dood heen naar de overzijde, naar het andere land.

'Veerman, mag ik overvaren?

Als ge het veergeld in mijn hand geeft.

Veergeld heb ik niet te geven:
die ik aanhing nam mij alles.

*Zing mij dan het lied, vrouw Naamloos,
van de ijsvogel bij de tweesprong,
van zijn nest, het onontdekte –
gij, die hem vermocht te naderen.*

Ik, die hem vermocht te naderen,
die de koningstooi mag dragen,
het kobalten vederenkleed,
Veerman Dood, ik ben gereed:
wat gij hebt gewaagd te vragen
zingt u die vrouw Naamloos heet'.¹⁵

Sliedrecht, februari 2011

Personalia

Dr. Ewald Mackay (Sliedrecht, 1 XI 1964) is historicus en filosoof. Hij promoveerde aan de Theologische Faculteit van de Universiteit Utrecht op een onderzoek naar de verhouding van geloof en geschiedwetenschap, *Geschiedenis bij de Bron* (1997). Hij publiceerde voorts *Gedenkstenen in de Jordaan* (2000), *Meesterschap in spiegelbeeld* (2007) en (als redacteur & co-auteur) *In de spiegel van de tijd* (2010). Hij is werkzaam als docent cultuurgeschiedenis, filosofie en geschiedbeschuwing aan de pabo en lerarenopleiding van Hogeschool Driestar-educatief en als zelfstandig schrijver & publicist. Zie voor nadere informatie de website ewaldmackay.nl.

¹⁵ Ida G.M. Gerhardt, 'Alcyonisch', in de bundel *Vijf vuurstenen*, in: *Verzamelde gedichten*, Amsterdam, 1995, II, 517.